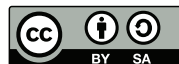

WITOLD CHMIELEWSKI
ORCID: 0000-0001-5816-5586
Uniwersytet Jana Kochanowskiego
w Kielcach

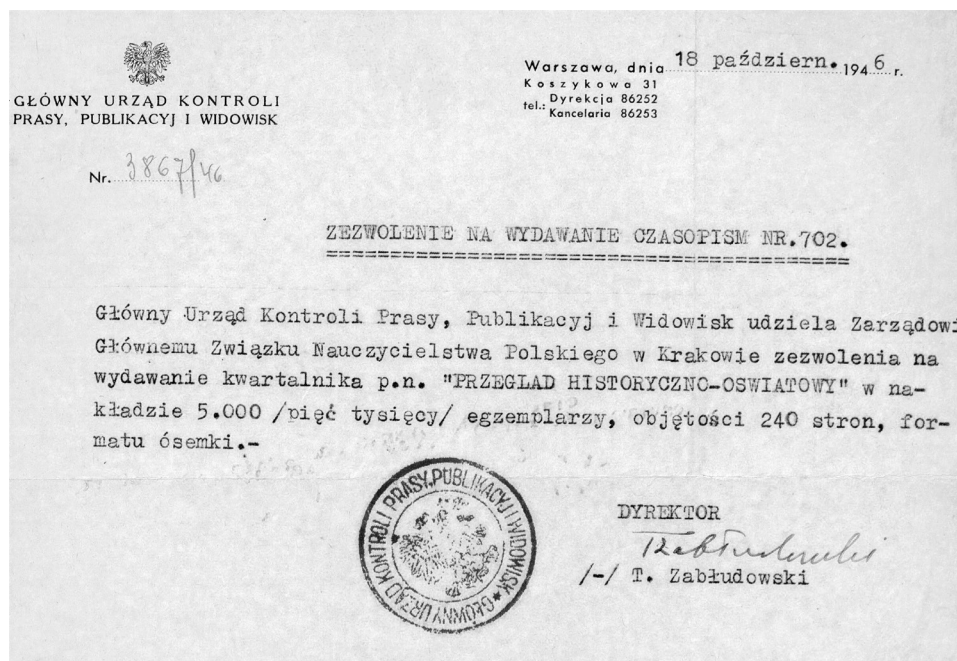
(DOI: 10.17460/PHO_2025.3_4.01)

OSIEMDZIESIĄTA ROCZNICA POWSTANIA „PRZEGLĄDU HISTORYCZNO-OŚWIATOWEGO”

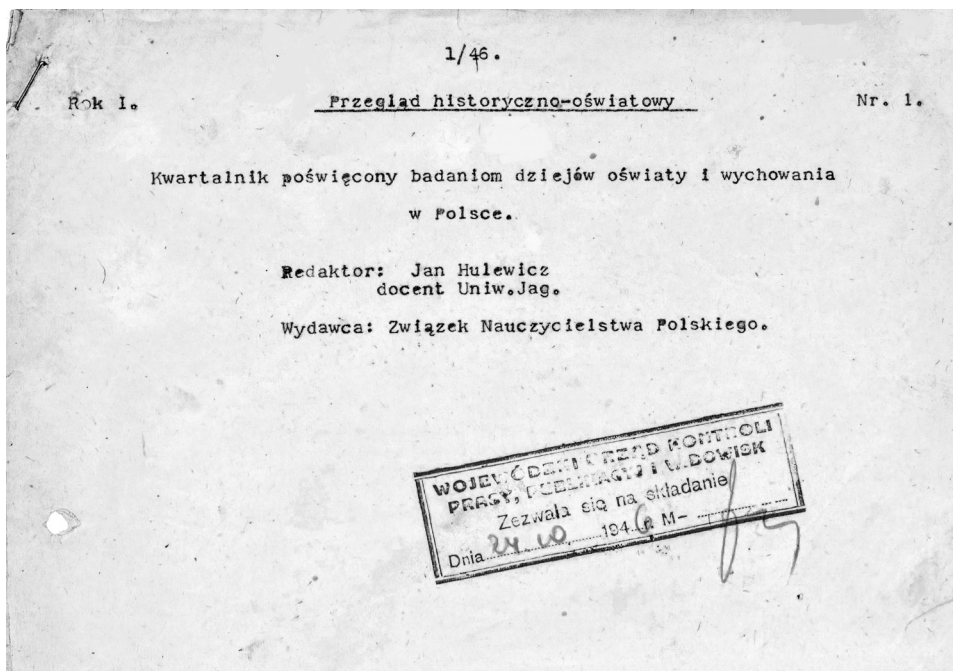
Sytuacja polityczna po zakończeniu II wojny światowej, wytworzona na znalezieniem się Polski w obszarze dominacji Związku Sowieckiego, wywarła istotny wpływ na losy oświaty i nauki na terenie kraju. Wynikała ona z pierwszych prób włączenia wychowania, wszystkich form edukacji i kierunków rozwoju nauki oraz szkolnictwa wyższego w nurt walki ideowej i politycznej. Czynił to od lipca 1944 r. do czerwca 1945 r., a także po wyborach do Sejmu 19 stycznia 1947 r., minister oświaty Stanisław Skrzeszewski, odpowiedzialny również – w ramach kompetencji resortu – za odbudowę nauki polskiej. Minister konsekwentnie pomijał wielki dorobek tajnego nauczania, prowadzonego w okresie wojny wspólnie przez Departament Oświaty i Kultury Delegatury Rządu RP na Kraj i Tajną Organizację Nauczycielską, będącą konspiracyjną nazwą Związku Nauczycielstwa Polskiego, pod jednym kierownictwem Czesława Wycecha (Chmielewski, 2014, s. 31–49, 75–169; Gmitruk i in., 2018, s. 24, 27–44). Głębokim milczeniem otoczył dokonania cywilnego szkolnictwa polskiego na uchodźstwie i junackiego, utworzonego przez gen. Władysława Andersa, a także działalność czterech wydziałów szkolnictwa wyższego i polskiego Studium Pedagogicznego w Wielkiej Brytanii. Szkolnictwo wyższe na obczyźnie nadzorował docent Jan Hulewicz, który był kierownikiem działu, czyli departamentu Nauki i Szkół Wyższych Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Londynie, gdy ministrem był ks. Zygmunt Kaczyński, który zmarł w ubeckim więzieniu na Mokotowie w 1953 r. (Wyszyński, 2007, s. 469, 519; Sulimirski, 1955, s. 3–6; Chmielewski, 2010, s. 47, 50, 51).

Temu niedoczeniu i zafałszowaniu osiągnięć polskiej oświaty w czasie wojny przeciwstawił się Czesław Wycech po objęciu teki ministra oświaty

w Tymczasowym Rządzie Jedności Narodowej w czerwcu 1945 r. W celu usunięcia zaniedbań i opracowania dziejów oświaty we wspomnianym okresie powołał w resorcie oświaty aż cztery duże komórki organizacyjne: Referat Strat Wojennych i Rewindykacji, Komisję Repatriacyjną, Referat Historyczny oraz Biuro Ziem Odzyskanych. Przy Zarządzie Głównym ZNP utworzono Komisję do Badania Dziejów Oświaty i Wychowania ZNP pod przewodnictwem Wycecha, która po jego odejściu z resortu na początku 1947 r. odgrywała zasadniczą rolę przez kolejne półtora roku w opracowaniu tych zagadnień (Chmielewski, 2024, s. 121; Pollak, 1958, nr 3, s. 79–98). Wyniki pracy komisji były na tyle ważne i obfite, że zachodziła pilna potrzeba ich upowszechnienia, zwłaszcza wobec coraz bardziej niepewnej przyszłości obozu politycznego związanego ze Stanisławem Mikołajczykiem. W tym kontekście z inicjatywy Wycecha, przy aktywnym udziale uczniów Stanisława Kota, z pewnością i za jego radą Jana Hulewicza (z którym Hulewicz pogłębił więzi na obczyźnie) i Henryka Barycza przystąpiono do utworzenia w Krakowie „Przeglądu Historyczno-Oświatowego” z podtytułem „Kwartalnik poświęcony badaniom dziejów oświaty i wychowania w Polsce”. Redakcja mieściła się początkowo w Krakowie w al. Słowackiego 12, m. 5. 18 października 1946 r. Tadeusz Zabłudowski, dyrektor Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk, udzielił Zarządowi Głównemu ZNP w Krakowie [sic!] następującego zezwolenia:

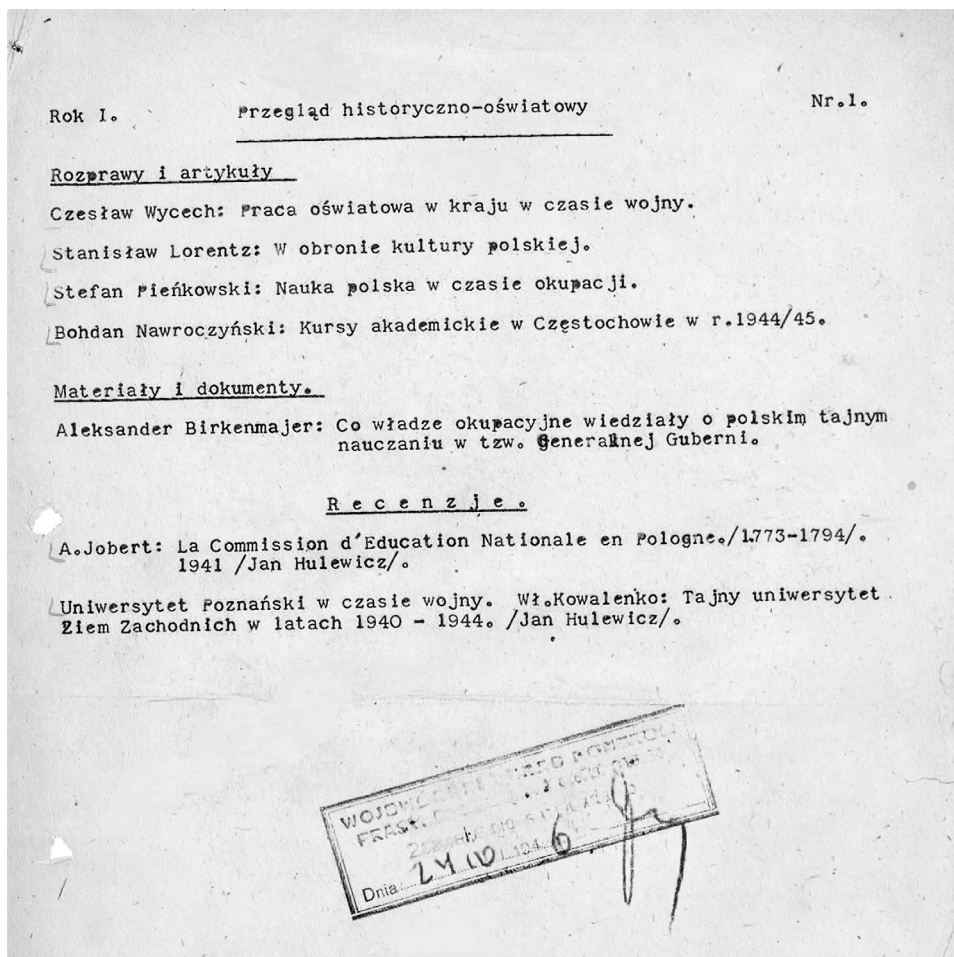

Określony w dokumencie GUKPPiW nakład „Przełądu Historyczno-Oświatowego” nie został w latach 40. ubiegłego wieku osiągnięty. Drugi numer czasopisma w 1947 r. liczył natomiast dozwolone 239 stron. Zalecany format periodyku był taki sam, jaki jest wydawany obecnie. Kilka dni później, 24 października 1946 r., Wojewódzki Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w Krakowie wydał kolejne pozwolenie (tym razem bez błędu w kwestii siedziby ZG ZNP, która mieściła się w Warszawie, a nie w Krakowie) na drukowanie pierwszego numeru czasopisma.

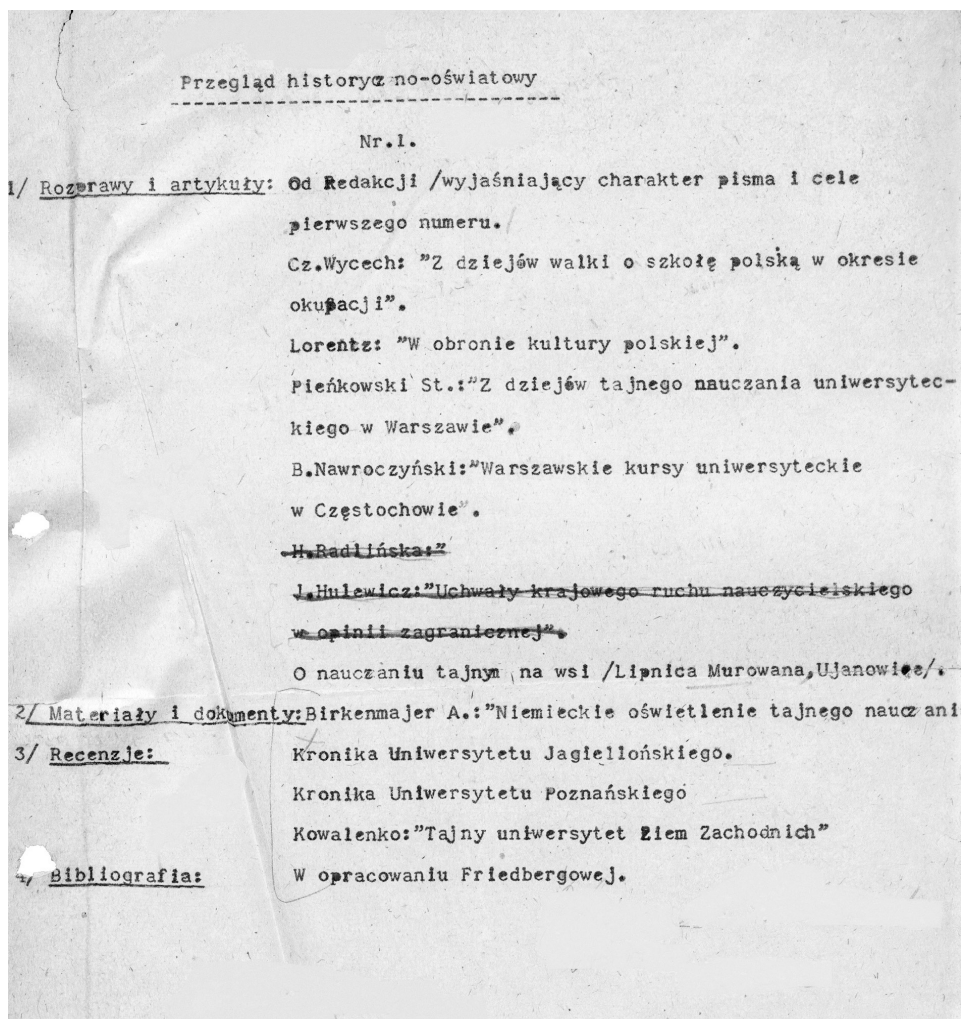
Źródło: Biblioteka Naukowa PAU i PAN, Dział Zbiorów Specjalnych, sygn. 10392, k. 7.

W tym samym dniu krakowska cenzura zatwierdziła również pierwszą wersję spisu treści „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”.

Źródło: Biblioteka Naukowa PAU i PAN, Dział Zbiorów Specjalnych, sygn. 10392 (brak numeru karty w oryginale).

Wkrótce opracowano kolejną wersję spisu treści.

Źródło: Biblioteka Naukowa PAU i PAN, Dział Zbiorów Specjalnych, sygn. 10392, k 8.

Na tych spisach treści nie poprzestano. Kontynuowano intensywne prace nad zredagowaniem rozbudowanego pierwszego numeru kwartalnika. Działania te zostały zwieńczone sukcesem. Ustalono działy wewnętrzne pisma (artykuły, materiały, recenzje, kronika, ilustracje), które z niewielkimi zmianami przetrwały do dzisiaj (Spis treści, „Przeгляд Historyczno-Oświatowy” (dalej: PHO) 1947a, okładka).

Na początku nowo wydawanego czasopisma znalazła się nota redakcyjna, informująca o wielkich zniszczeniach archiwów warszawskich, których nauka polska nie zdążyła należycie wykorzystać w latach 1918–1939, zwłaszcza

o spłonięciu Archiwum Oświecenia Publicznego we wrześniu 1939 r. i stracie zasobów Archiwum Głównego Akt Dawnych w czasie powstania warszawskiego w 1944 r., zawierającego materiały źródłowe, dotyczące Komisji Edukacji Narodowej. Znalazły się w niej jednak przede wszystkim zadania stojące przed czasopismem: „*Przegląd Historyczno-Oświatowy*” pragnie być organem prac Komisji do badania dziejów oświaty i wychowania ZNP. Jej wysiłek poszedł w kierunku ocalenia od zatraty, ujawnienia imponującego wysiłku konspiracyjnej pracy oświatowej czasu ostatniej wojny. Temu celowi służy posiedzenie Komisji, a przede wszystkim zjazd majowy r. 1946 poświęcony sprawie prac oświatowych w latach wojny 1939–1945. Pierwszy numer „*Przeglądu Historyczno-Oświatowego*”, przynosząc pełny tekst kilku referatów wygłoszonych na zjeździe majowym, pragnie zapoczątkować naukowe badania nad niemiecką szkolną polityką okupacyjną i polską konspiracyjną akcją oświatową (Od Redakcji, PHO 1947a, s. 4).

Zjazd majowy to mało znany, ale ważny tzw. Zjazd Oświaty Wojennej, poświęcony tajnemu nauczaniu w kraju, edukacji polskiej na uchodźstwie i szkolnictwu wyższemu w czasie wojny, zorganizowany z inicjatywy Wycecha w Warszawie 2 maja 1946 r. pod hasłem: *Przebudowa szkoły polskiej to droga do osiągnięcia jedności kulturalnej narodu w Polsce ludowej* (Lorentz, 1947, s. 105; Prusak, 1946, s. 176).

Spis treści jednak znacznie zmieniono. Autorem artykułu o kursach akademickich w Częstochowie został Roman Pollak, a nie Bogdan Nawroczyński, jak planowano. Najbardziej istotną zmianą było jednak wykreślenie artykułu Hulewicza pod tytułem *Uchwały krajowego ruchu nauczycielskiego w opinii zagranicznej*, który miał ukazać przynajmniej część dorobku oświaty i szkolnictwa wyższego, a który był formą przekazania treści referatu redaktora kwartalnika *Szkolnictwo i oświata polska na Zachodzie w latach 1939–1946* (Prusak, 1946, s. 176), wygłoszonego na Zjeździe Oświaty Wojennej 2 maja 1945 r. Tekstu tego również nie opublikowano. Wymieniona w drugim spisie treści Helena Radlińska także nie wydrukowała zapowiadanego, ale bliżej nieokreślonego artykułu (Spis treści, PHO 1947a, okładka). Zmiany te były zapowiedzią stosowania szykan wobec nowego periodyku i jego redaktora.

Ostatecznie pierwszy numer „PHO”, obejmujący 192 strony, ukazał się w 1947 r. w nakładzie 3000 egzemplarzy w drukarni Władysława Ludwika Anczyca i spółki w Krakowie. Poświęcony został dziejom tajnego szkolnictwa polskiego podczas okupacji. Na uwagę zasługuje w tym numerze liczące prawie 100 stron opracowanie Wycecha na temat pracy oświatowej w kraju w czasie wojny, wydane również jako książka, która została zniszczona w całości przez stalinowską władzę. Unikalną wartość posiadają także opublikowane akty prawne, wytyczne, instrukcje i odezwy, dotyczące tajnej pracy oświatowej (PHO, 1947a, s. 160–171).

Na podkreślenie zasługuje fakt, że już w pierwszym roku istnienia czasopismo skupiło grono wybitnych współpracowników, wśród których znaleźli

się: Henryk Barycz, Aleksander Birkenmajer, Stefan Julian Brzeziński, Helena Ceysingerówna, Helena Grotowska, Jan Hulewicz, Franciszek Inglot, Roman Kaczmarek, Karol Klimek, Stanisław Lorentz, Stanisław Łempicki, Eugeniusz Muller, Stefan Pieńkowski, Helena Radlińska, Jerzy Schnayder, Stanisław Szczotka, Stanisław Świdwiński, Maksymilian Tazbir i Czesław Wycech (PHO 1947c, okładka).

Drugi numer kwartalnika, który wyszedł także w 1947 r., poświęcony był dziejom ZNP. Krakowska redakcja pisma mieściła się już w nowej siedzibie, przy ulicy Barskiej 10, m. 5. Istotny wpływ na profil czasopisma zaczął wywierać stalinowski Instytut Wydawniczy „Nasza Księgarnia”, znajdujący się w Warszawie przy ulicy Smulikowskiego 4 (PHO 1947, nr 2). W tym samym roku ukazał się kolejny, łączony numer 3–4, poruszający sprawy historii oświaty i wychowania, Sejmu Nauczycielskiego z kwietnia 1919 r., początkowych lat pracy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego i działalności Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych (PHO 1947, nr 3–4).

W międzyczasie zmieniła się sytuacja polityczna w kraju. Coraz wyraźniej rosła presja ideologiczna na czasopismo. Dodatkowo doszło do wydarzeń, które w sposób pośredni, ale dotkliwy zaszkodziły redaktorowi Hulewiczowi i „Przeładowi Historyczno-Oświatowemu”. Przy pomocy Ambasady USA w Warszawie, na statku „Baltavia” 21 października 1947 r. Polskę opuścił Stanisław Mikołajczyk. Wyjeżdżając, ze strony tej placówki dyplomatycznej zapewnił pomoc w opuszczeniu kraju przez Marię Hulewiczową, swoją sekretarkę, która wróciła z nim z Londynu do Polski w 1945 r. Maria miała dotrzeć do ambasady amerykańskiej w czeskiej Pradze, jednak po przekroczeniu granicy ze Słowacją w pobliżu Giewontu została aresztowana w miejscowości Pezinek koło Trnawy 27 października 1947 r. i przewieziona do Warszawy. W protokołach z zeznań oraz raportach obserwacyjnych, sporządzonych przez pracowników i współpracowników Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, a później Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, związanych ze sprawą Hulewiczowej, pojawiało się przez kilkanaście lat, aż do 1963 r., nazwisko Hulewicza, a także Stanisława Kota (Gmitruk, 2010, s. 38–41, 82–83, 95–97, 189)¹.

¹ Po odbyciu siedmioletniej kary więzienia Maria Hulewiczowa została żoną Janusza Przymanowskiego. Przy jego udziale napisała scenariusz do serialu *Czterej pancerni i pies* wyreżyserowanego przez Konrada Nałęczkiego.

Maria i Jan Hulewiczowie w latach 30. XX wieku

Maria – źródło: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie, sygn. MHPRL/14348.

Jan – źródło: Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, sygn. F 3499.

Przez cały 1948 r. trwały prace związane z wydaniem piątego w kolejności numeru „Przeglądu Historyczno-Oświatowego” (oznaczonego na stronie tytułowej: Rok I, Nr 2), uważanego za „nekrologowy”, nazywany zeszytem szczotkowym, wydrukowanym jednostronnie. Poświęcony był uczczeniu *pamięci nauczycieli, działaczy oświatowych i pracowników naukowych na polu pedagogiki zmarłych, zamordowanych, zamęczonych przez wroga w obozach śmierci 1939–1943. Wspomnienia niniejsze poświęca Związek Nauczycielstwa Polskiego, Instytut Wydawniczy „Nasza Księgarnia”, Redakcja „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”* (Strona redakcyjna, PHO 1949, nr 5, s. 3). O ile poprzednie cztery numery przygotowano w ciągu jednego 1947 roku, to ten egzemplarz redagowano przez ponad rok i został on poddany działaniom represyjnym. Wynikało to z faktu, że wiele z przygotowanych wspomnień i biogramów zmarłych tragicznie w czasie wojny nauczycieli nie znalazło akceptacji nowej władzy. Dotyczyło to opracowań przedstawiających życiorysy i dokonania nauczycieli, często bohaterskich, ale mających przekonania w dużej części centrowe, także księży i osób zasłużonych dla umacniania polskości u progu II Rzeczypospolitej. Zamieszczono tylko kilka życiorysów osób o poglądach lewicowych, np. Gryzeldy Missalowej, *Tadeusz Landecki (1904–1948)* (PHO 1949, zeszyt szczotkowy (nr 5), s. 156–158), Michała Szulkina, *Mieczysław Lewiński (1905–1945)* (Tamże, s. 162), Michała Szulkina, *Ludwik Tadeusz Strzałkowski (1940–1946)* (Tamże, s. 331–333).

12 listopada 1948 r. założono Kartę Ewidencyjną dla „Przeglądu Historyczno-Oświatowego” i uprawomocniono ją nie jedną, a już dwiema pieczęciami cenzury – okrągłą i podłużną. Zaznaczono w niej, że kwartalnik wychodzi od 1 stycznia 1947 r. w objętości 15 arkuszy i nakładzie 3000 egzemplarzy. Podkreślono, że jest organem *Komisji ZNP do badania dziejów oświaty i wychowania w Polsce* (Biblioteka Naukowa PAU i PAN, Dział Zbiorów Specjalnych, sygn. 10392, k. 1). Redakcja sporządziła wykaz 105 biogramów nieżyjących nauczycieli. Michał Szulkin, wpływowa postać pedagogiki warszawskiej w czasach stalinowskich, mający kontakt z Bierutem poprzez jego sekretarkę Wandę Górską, pisał pod szyldem „Naszej Księgarni” w przedmowie do zeszytu szrotkowego, piątego z kolei numeru „PHO” z 4 marca 1949 r.: *Zebrane w niniejszym zeszycie materiały biograficzne zmarłych w okresie wojny nauczycieli i działaczy oświatowych nie są kompletne i posiadają poważne luki. Brak nazwisk takich jak np. Henryk Szulc, Bronisław Marzysz i wielu innych zasłużonych lewicowych działaczy nauczycielskich i oświatowych, niewyczerpująco też oświetlone zostały ich poglądy pedagogiczne i działalność. Traktując zeszyt niniejszy jako zbiór materiałów źródłowych, zgromadzonych przez Redakcję „Przeglądu Historyczno-Oświatowego” w latach 1945–47, Instytut Wydawniczy „Nasza Księgarnia” pragnie w najbliższej przyszłości przygotować II wydanie i prosi o nadsyłanie wszelkich materiałów, uwag i spostrzeżeń. Instytut Wydawniczy „Nasza Księgarnia” (PHO 1949, zeszyt szrotkowy (nr 5), s. 5).*

Do drugiego wydania nie doszło. Do przytoczonego zaś tekstu w wersji maszynopisu Szulkin dołączył dziewięć konkretnych uwag, zalecających wykreślenie lub przeredagowanie na *stronach korektowych* określonych fragmentów tekstów, pisząc – *usunąć ustęp*: s. 11, 32, 90, 92, 125, 127, 226, 370, 372 (Biblioteka Naukowa PAU i PAN, Dział Zbiorów Specjalnych, sygn. 10392, M. Szulkin, Uwagi recenzyjne Nru 5 „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”, 4 marca 1949 r., k. 140). W wyniku tej interwencji 15 kwestionowanych biogramów nie zamieszczono w wersji drukowanej. Niektóre usunięte, ale wydrukowane artykuły pocięto i jako tzw. „złote paski” zostały „rozproszone”, czyli rozrzucone, aby nikt nie mógł złożyć ich w całość. Oto przykłady:

„Złoty pasek”, fragment artykułu Alfreda Krygiera o działaczu lewicy Kazimierzu Czapińskim. Artykuł wycofano tylko dlatego, że Czapiński zrezygnował kiedyś z przynależności do SDKPiL (PHO 1949, zeszyt szcztokowy (nr 5) w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego).

Ogarniał z biegiem lat coraz większy zakres naszego życia intelektualnego, aż do przyjazdu do Polski niemal mu nieznanego. Wówczas to zaczął śledzić systematycznie dzieje naszej myśli politycznej i historię socjalizmu polskiego. Poznawał coraz lepiej kraj i jego warunki życia. Charakterystyczny przykład to jego stosunek do Tatr. Jako syn równiny białoruskiej nie znał gór. Pojechał do Zakopanego i Tatrę go urzekły, zżył się, możnaby powiedzieć wrósł w Zakopane, i spędzał tam aż do r. 1939 niemal każdą wolną chwilę. Poznawszy Zakopane i Tatry organizował górskie wycieczki robotnicze opisując ich przebieg w barwnych felietonach w „Naprzodzie”. Fakt, iż poznawszy Tatry natychmiast rozpoczął organizowanie wycieczek robotniczych, jest jego cechą niezmiernie charakterystyczną. Nie znał nigdy podziału na życie osobiste i publiczne, łączył te sprawy w sposób niejako organiczny, nie umiał czegoś nie wy-

Źródło: PHO 1949, zeszyt szcztokowy (nr 5) w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego.

„Złoty pasek”, fragment artykułu jezuita, ks. Jana Poplatka o jezuitcie, ks. Mieczysławie Kuznowiczu.

dalicja Mieszczańska prowadzona przez niego miała znowu roztoczyć opiekę nad terminatorami, czeladnikami i pracownikami fabrycznymi w swych pracowniach. W 1921 r. dla fachowego szkolenia wyrabiania moralnego oraz obywatelskiego młodzieży przejęto z rąk Uznańskiego i uruchomiono własną fabrykę „Zemper” w Krakowie. Wreszcie doprowadził do tego, że młodzież zrzeszona w związku i korzystająca z jego dobrodziejstw, zorganizowała opiekę nad ubogą i zaniedbaną dziatwą krakowską.

Gdy już stanął własny dom, przeprowadził Kuznowicz reorganizację Związku w 1926 r.; forma związku z małymi zmianami przetrwała do chwili obecnej. Na czele Związku stanął Zarząd Główny złożony z wypróbowanych związkowców, który jako ciało prawodawcze decyduje o sprawach organizacyjnych, mianuje urzędników związkowych, zatwier-

Źródło: PHO 1949, zeszyt szcztokowy (nr 5) w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego.

„Złoty pasek”, fragment artykułu Stanisława Tynca o ks. Karolu Mazurkiewiczu.

**Te wstępne, częściowe studia pedagogiczne zachęciły i skierowały ka-
Mazurkiewicza do opracowania i wydania niedługo przed wojną obszernego podręcznika wychowania, pt. „Wychowanie w świetle chrześcijańskiej prawdy; Potulice, 1937. Jest to książka — trzeba to powiedzieć nie wdając się w szczegółową jej analizę — przede wszystkim o dużej wartości praktycznej. We wstępie bardzo tylko krótko omawia autor**

Źródło: PHO 1949, zeszyt szczotkowy (nr 5) w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego.

W wyniku interwencji usunięto w sumie kilkanaście wspomnień i biogramów. Były to opracowania dotyczące m.in.: Alfreda Krygiera, *Kazimierz Czapiński*, Józefa Haydukiewicza, *Piotr Feliks*, Jana Poplatka, *Ks. Mieczysław Kuznowicz*, Józefa Sosnowskiego, *Ks. Jan Mauersberger*, Stanisława Tynca, *Ks. Karol Mazurkiewicz*, Kazimierza Konarskiego, *Bolesław Miklaszewski*, Józefa Haydukiewicza, *Kazimierz Piątkowski*, Alfreda Krygiera, *Zygmunt Piotrowski*, Kazimierza Konarskiego, *Marian Reiter*, Jana Podwalskiego, *Stanisław Sedlaczek*, Mariana Pelczara, *Kazimierz Sołtysik*. W miejsce usuniętych biogramów zamieszczono nowe, np. zamiast wspomnienia o Kuznowiczu opublikowano artykuł Heleny Radlińskiej, *Ludwik Krzywicki (1859–1941)*. Wspomnienie o Sedlaczku zastąpiono artykułem Benedykta Bornsteina, *Jakub Segal (1880–1943)*. Dołączono obszerne opracowanie Wacława Wojtyńskiego, *Władysław Spasowski (1878–1941)* (Biblioteka Naukowa PAU i PAN, Dział Zbiorów Specjalnych, sygn. 10392, Wykaz materiału do składania Nr. 5 „Przeгляdu Historyczno-Oświatowego”, k. 14, 15, 16, 17). W Dziale Zbiorów Specjalnych Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie znajdują także maszynopisy artykułów niedopuszczonych do druku (Biblioteka Naukowa PAU i PAN, Dział Zbiorów Specjalnych, sygn. 10388; sygn. 10389, sygn. 10390).

Numer piąty czasopisma, zlikwidowany fizycznie, prawdopodobnie przez agentów MBP, był ostatnim, który próbowano wydać przed ostatecznym zamknięciem kwartalnika przez władzę. W ten sposób rozprawiono się ze świetnie zapowiadającym się czasopismem i doprowadzono przed nachodzącym, ponurym okresem stalinowskim do przynajmniej formalnego rozbitcia środowiska historyków wychowania. ZNP, zawłaszczony ideowo na Zjeździe w Poznaniu przez Skrzyszewskiego i jego współpracowników, nie był w stanie przeciwstawić się likwidacji „Przeгляdu Historyczno-Oświatowego” (Chmielewski, 2010, s. 371–383).

Wznowienie czasopisma nastąpiło po długich 11 latach, chociaż myśl o jego reaktywowaniu nie opuszczała działaczy ZNP nigdy, a nasiliła się po tzw. odwilży październikowej w 1956 r. Historia działalności kwartalnika w drugiej połowie XX w. i pierwszym ćwierćwieczu jest opisana w kilku artykułach, pojawiających się z okazji ważniejszych rocznic związanych z istnieniem

czasopisma (Gumuła, 2003, s. 5–10; taż, 2017 s. 77–87; Hulewicz, Wroczyński, 1968, s. 7–14; Nowacki, 1989, s. 125–140; Wroczyński, 1983, s. 7–13; Theiss, 2017, s. 44–69; Massalski, 2017, s. 70–76; Mauersberg, 1998, s. 145–150; Theiss, 1988, s. 263–277).

Jednak z racji doniosłego jubileuszu – osiemdziesięciolecia czasopisma, należy przypomnieć przynajmniej niektóre ważniejsze wydarzenia z jego historii. Wielkim zwolennikiem zainicjowania pracy „Przeglądu” był ówczesny prezes ZNP Teofil Polikarp Wojęński. W 1959 r. zapadła ostateczna decyzja o wydawaniu kwartalnika wspólnym wysiłkiem przez ZNP i „Naszą Księgarnię”.

Powołana została Redakcja w składzie: redaktor naczelny – Ryszard Wroczyński (kierował periodykiem przez 28 lat, do końca swojego życia w 1987 r.), członkowie: Jan Hulewicz, Tadeusz Nowacki i Teofil Wojęński oraz sekretarz redakcji – Wanda Ferenc (później – Wyrobkova, a następnie Wyrobkova-Pawłowska), która pełniła tę funkcję przez 28 lat, będąc nieocenioną podporą czasopisma. Utworzono Radę Redakcyjną w osobach: Henryk Barycz, Jan Dobrzański, Józef Kwiatek, Waław Polkowski i Stanisław Tync. Podstawowe cele i zadania czasopisma pozostały niezmiennie. Redakcja pragnęła, aby czasopismo było organem żywym, związanym ze środowiskiem naukowym i pozostającym blisko nauczycieli oraz ruchu nauczycielskiego. W 1959 r. ukazały się dwa numery kwartalnika, z których pierwszemu po wznowieniu nadano numer 5, nie chcąc lub nie mogąc zapewne uwzględnić niezwykle ważnego numeru piątego, szczerkowego, „rozproszonego” w 1949 r. (Czarnecka, Poznański, 2007, s. 5–6).

W latach 1959–1989, czyli w okresie PRL, „Przegląd”, mimo nie zawsze sprzyjających okoliczności natury ideologicznej i politycznej, podjął wiele ważnych inicjatyw. W celu pogłębienia historyczno-oświatowych zainteresowań nauczycielstwa utworzono w czasopiśmie dział „Szkoły jubilatki”, publikujący zwięzłe szkice o tradycjach szkół średnich od 1918 r. i szkół podstawowych o znacznie dłuższych tradycjach. Patronowano wystawom kronik szkolnych, np. w dzielnicy Bałuty w Łodzi. Inspirującą rolę nauczycieli w zakresie badań lokalnych realizowały prowadzone wspólnie z Zarządem Głównym ZNP konkursy historyczne. Ważne znaczenie w upowszechnianiu historii polskiej nauki i oświaty spełniało ponad 20 numerów tematycznych. Dla przykładu można podać, że w 1963 r. nr 2 poświęcony był 600-leciu Uniwersytetu Jagiellońskiego, a w 1972 r. nr 3 – dwusetnej rocznicy Komisji Edukacji Narodowej (Wroczyński, 1983, s. 11, 12).

Atrakcyjną formą propagowania wiedzy o historii oświaty i wychowania oraz polityki oświatowej były dyskusje redakcyjne z udziałem około 30 uczestników. Spośród kilku takich wydarzeń wymienię przynajmniej dwa tematy, już wówczas istotne dla naszego środowiska: 1) *rola i znaczenie historii oświaty i wychowania w kształceniu nauczycieli* (referaty wprowadzające wygłosili Kamilla Mrozowska i Jan Hulewicz – PHO 1971, nr 4), 2) *nauczanie*

historii oświaty i wychowania w szkołach wyższych (referat wprowadzający – Józef Miąso) – PHO 1972, nr 1) (Tamże, s. 12).

Na łamach czasopisma pojawiały się roczne sprawozdania Wandy Wyrobkowej-Pawłowskiej z pracy Rady Redakcyjnej, wskazujące na dużą aktywność naukową i organizacyjną tego gremium programowego. Dokładano starań, aby zagadnienia podejmowane na łamach czasopisma były blisko związane ze środowiskami szkolnymi w całej Polsce. Powodowało to żywe zainteresowanie nauczycieli i działaczy oświatowych treściami ukazującymi się na łamach „Przeгляdu” (Pawłowska, 1970, s. 144–145; tamże, 1971, s. 281–282). Przez 28 lat Wanda Wyrobkowa-Pawłowska była – zdaniem Stanisława Mauersberga – filarem periodyku, swoją działalność zakończyła w 1987 r. na numerze trzecim.

W pierwszym ćwierćwieczu od wznowienia, na łamach 98 numerów kwartalnika zamieszczono publikacje 651 autorów „PHO” (Wroczyński, 1983, s. 13). W okresie 30 lat działalności w PRL ukazało się 120 numerów, obejmujących 1370 arkuszy wydawniczych, wypełnionych przez około 700 autorów. Łącznie z pięcioma zeszytami oddanymi do druku przed 1949 r., było to 125 numerów z ponad 860 autorami (Chmielewski, 2024, s. 137).

Ciekawe inicjatywy, jako sekretarz redakcji, podejmował Wiesław Theiss, który w każdym numerze zamieszczał noty na temat aktualnie ukazujących się książek, poświęconych głównie problematyce historii wychowania. Następnym sekretarzem redakcji został Tadeusz Suberlak, a po nim Stanisław Mauersberg, który na wiele lat przed wprowadzonym obowiązkiem kierował do recenzentów większość nadsyłanych do druku artykułów, wyprzedzając znacznie dyrektywy ministerialne w tym względzie.

Czasopismo publikowało m.in. opinię Jana Zaciury na temat udziału ZNP w obradach podzespołu do spraw nauki, oświaty i postępu technicznego Okrągego Stołu – od 6 lutego do 5 kwietnia 1989 r. Delegacja ZNP, reprezentująca wówczas ponad 600 tysięcy członkiń i członków, postulowała m.in. przeznaczenie 7% z budżetu państwa na potrzeby edukacji, stworzenie warunków do radykalnej poprawy kondycji psychicznej i fizycznej kadry nauczającej wszystkich szczebli, rozwiązania problemów mieszkaniowych nauczycieli, rozwinięcia, jak to się wówczas określało, postępu pedagogicznego, poprawienia sytuacji materialnej rencistów oraz pracowników administracyjnych i usługowych (Zaciura, 2000, s. 85, 86).

Po 1989 r. poszerzeniu uległ zakres tematyczny „Przeгляdu”. Na jego łamach pojawiły się zagadnienia, które w nowej rzeczywistości mogły być bez przeszkód publikowane. W latach 1991–1995 dwaj byli prezesi ZNP: Marian Walczak (redaktor naczelny „Przeгляdu Historyczno-Oświatowego” w latach 1988–2017) i Bolesław Grześ opublikowali kilka przełomowych artykułów na temat kaźni polskich nauczycieli w Katyniu, Kozielsku, Miednoje, Ostaszkowie i Starobielsku oraz represjonowania nauczycieli na Wschodzie. Do tego zestawu należy dołączyć napisany przez Grzesia wiele lat później artykuł ukazujący ogromną rolę ZNP w obronie represjonowanych pracowników oświaty i nauki,

także przed ich wywózką do łagrów w Związku Sowieckim, nawet po tzw. wyzwoleniu, w latach 1944–1956 (Chmielewski, 2024, s. 140–143).

Na łamach periodyku publikowali też autorzy wywodzący się z uczelni katolickich, a ks. Edward Walewander z KUL przez długie lata był aktywnym członkiem Naukowej Rady Programowej „Przeglądu”. Pojawiły się artykuły o likwidowanych po wojnie szkołach katolickich i wychowaniu religijnym. Nareszcie w prawidłowym i obiektywnym naświetleniu pisano o sukcesach szkoły polskiej w okresie międzywojennym, o etosie nauczyciela przedwojennego i różnych kierunkach ruchu nauczycielskiego. W trosce o nadanie periodykowi charakteru międzynarodowego i zapoznanie środowiska naukowego z badaniami nad historią wychowania oraz wybranymi problemami edukacji publikowane są artykuły naukowe pedagogów z uczelni wyższych m.in. z Czech, Ukrainy, Wielkiej Brytanii, Litwy czy, ostatnio, Turcji. Realizacji tego celu służy również włączanie w proces recenzowania artykułów samodzielnych naukowców afiliowanych przy uczelniach z zagranicy. Więcej uwagi poświęca się szkolnictwu polskiemu na obczyźnie, szkołom mniejszościowym i edukacji na pograniczu kultur i państwowości (Doroszewski, 2000, s. 17–27, tenże, 2020, s. 83–96; Nikitorowicz, 2023, s. 36–54; Ogrodzka-Mazur, Szafrąńska, 2023, s. 63–79). Nadal brak jest na łamach czasopisma należytego docenienia i rzetelnego przedstawienia roli Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu RP na Kraj w sukcesie tajnego nauczania w okresie drugiej wojny światowej.

Pojawiały się, ale w niewystarczającym stopniu, opracowania na temat dziejów szkolnictwa polskiego i nauczycielstwa na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej. Z okazji sześćdziesięciolecia wydano bibliografię zawartości czasopisma (Czarnecka, Poznański, 2007). Jej współautorka – Iwona Czarnecka pracuje już nad doprowadzeniem jej do 2027 r.

Na początku transformacji ustrojowej, po wprowadzeniu nowych zasad finansowania czasopism, periodyk popadł w trudności natury ekonomicznej. W tej sytuacji od 1990 r. zaczął ukazywać się dwa razy do roku i tak zostało do dziś.

Od 1992 r. środki na jego działalność przekazywał Komitet Badań Naukowych, a następnie Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego. W latach 1992–2004 czasopismo ukazywało się pod auspicjami Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego. Redaktor naczelny „Przeglądu Historyczno-Oświatowego” Marian Walczak był zarazem sekretarzem generalnym PTP (Madalińska-Michalak, 2021, s. 107–118). Od 2004 do 2009 r. współwydawcą periodyku wraz z PTP stał się ponownie ZNP. Dzięki przychylności prezesa Sławomira Broniarza w latach 2010–2024 r. wydatki związane z publikowaniem pokrywał w całości Związek Nauczycielstwa Polskiego. Po wycofaniu się „Naszej Księgarni” czasopismo wydawano kolejno w Ossolineum we Wrocławiu, Wydawnictwie Instytutu Technologii i Eksploatacji w Radomiu, Wydawnictwie Pedagogicznym ZNP w Kielcach, a obecnie w Oficynie Wydawniczej ASPRA-JR w Warszawie (Chmielewski, 2017, s. 19).

„Przegląd Historyczno-Oświatowy” od nr. 1 w 1947 r. do nr. 265–266 w 2024 r. zamieścił: 779 artykułów i rozpraw, 539 materiałów, przybliżył 365 sylwetek pedagogów, opublikował 701 recenzji, 33 noty bibliograficzne, 52 bibliografie, 122 artykuły w dziale *Kronika* i 17 listów.

W 2011 r. czasopismo otrzymało przypisaną liczbę 10 punktów, a od 2019 r. posiada ich 20. Od 2011 r. „Przegląd” jest indeksowany w bazie European Reference Index for the Humanities (ERIH), a od 2015 r. – w bazie ERIH+. W 2015 r. Redakcja rozpoczęła nadawanie publikacjom naukowym elektronicznego identyfikatora cyfrowego – DOI. Od 2015 r. prowadzona jest strona internetowa: <https://pho.znp.edu.pl/>.

Skład Redakcji czasopisma jest następujący: dr hab. Witold Chmielewski, prof. UJK (redaktor naczelny), dr hab. Katarzyna Dormus, prof. UKEN, dr hab. Andrzej Suchcitz (Polskie Towarzystwo Naukowe na Obczyźnie, Wielka Brytania), prof. dr hab. Bogusław Śliwerski, prof. dr hab. Leszek Zasztowt. Z kolei Naukowa Rada Redakcyjna pracuje pod przewodnictwem prof. dr hab. Kaliny Bartnickiej, a w jej skład wchodzi: mgr Sławomir Broniarz, dr hab. Iwona Czarnecka, prof. APS, dr hab. Piotr Daszkiewicz (Francja), prof. dr hab. Janina Kamińska, prof. dr hab. Piotr Kostyło, doc. PhDr. Jitka Lorenzová, Ph.D. (Czechy), dr hab. Mirosław Łapot, prof. UJD, prof. dr hab. Adam Massalski, prof. dr hab. Oksana V. Ovcharuk (Ukraina), prof. dr hab. Aldona Prašmantaitė (Litwa), prof. dr hab. Natalia Seiko (Ukraina), prof. dr hab. Ramunė Šmigelskytė-Stukienė (Litwa), prof. dr hab. Frank Tosch (Niemcy), prof. PhDr. Alena Vališová, Ph.D. (Czechy), prof. dr hab. Stefania Walasek, dr hab. Agnieszka Wałęga, prof. UMK.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne:

Biblioteka Naukowa PAU i PAN, Dział Zbiorów Specjalnych, sygn. 10392, PHO 1949 zeszyt szrotkowy (nr 5); sygn. 9222, PHO 1949, zeszyt szrotkowy (nr 5), s. 1–194; sygn. 9223, PHO 1949, zeszyt szrotkowy (nr 5), s. 195–416.

Biblioteka Naukowa PAU i PAN, Dział Zbiorów Specjalnych, sygn. 10388; sygn. 10389, sygn. 10390, sygn. 10392.

Biblioteka Naukowa PAU i PAN, Dział Zbiorów Specjalnych, sygn. 10392, M. Szulkin, *Karta recenzyjna Nru 5 „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”*, 4 marca 1949 r.

Biblioteka Naukowa PAU i PAN, Dział Zbiorów Specjalnych, sygn. 10392, *Wykaz materiału do składania Nr. 5 „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”*.

Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, PHO 1949, zeszyt szrotkowy (nr 5).

PHO 1949, zeszyt szrotkowy (nr 5), s. 5.

Źródła drukowane i opracowania:

Chmielewski W. (2010), *Polska administracja szkolna w latach 1944–1950*, Piotrków Trybunalski: Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach Filia w Piotrkowie Trybunalskim.

Chmielewski W. (2014), *Stanisław Skrzyszewski wobec ludzi nauki w świetle własnych notatek, listów i pism (1944–1950)*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra.

Chmielewski W. (2017), 70 lat „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” (dalej: PHO) nr 3–4.

Chmielewski W. (2024), „Przegląd Historyczno-Oświatowy” – przed stalinizmem i po transformacji ustrojowej, w: A. Meissner, R. Ślęczka (red.), *Historia wychowania u progu XXI wieku. Potrzeby badań naukowych i wyzwania edukacyjne*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe UKEN.

Czarnecka I., Poznański K. (oprac.) (2007), *Bibliografia „Przeglądu Historyczno-Oświatowego” za 60 lat działalności wydawniczej (1947–2007)*, PHO nr 4.

Doroszewski J. (2000), *Powstanie i likwidacja pierwszych szkół ukraińskich na Chełmszczyźnie i Podlasiu w 1918 r.*, PHO nr 3–4.

Doroszewski J. (2020), *Eliminowanie nauczycieli ukraińskich ze szkolnictwa na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, PHO nr 3–4.

Gmitruk J. (2010), *Maria Hulewiczowa sekretarka Stanisława Mikołajczyka*, Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego.

Gmitruk J. i in. (2018), *Czesław Wycech – nauczyciel, ludowiec, polityk (1899–1977)*, Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego; Kielce; Pińczów: przy wsparciu Wyższej Szkoły Umiejętności Zawodowych.

Gumuła T. (2003), *Czterdzieści pięć lat „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”*, PHO nr 3–4.

Gumuła T. (2017), *Profesor Marian Walczak – redaktor naczelny „Przeglądu Historyczno-Oświatowego” w latach 1988–2016*, PHO nr 3–4.

Hulewicz J., Wroczyński R. (1968), *10 lat Przeglądu Historyczno-Oświatowego*, PHO nr 1.

Lorentz S. (1947), *W obronie kultury narodowej*, PHO nr 1.

Madalińska-Michalak J. (2021), *Marian Walczak (1923–2020) – w służbie nauce, nauczycielom i edukacji*, PHO nr 1–2.

Massalski A. (2017), *Mój mistrz – prof. dr Jan Hulewicz (1907–1980)*, PHO nr 3–4.

Mauersberg S. (1998), *Profesor Marian Walczak w 75 rocznicę urodzin*, PHO nr 3–4.

Nikitorowicz J. (2023), *Edukacja międzykulturowa w kontekście problemów etniczno-narodowych i religijno-wyznaniowych I Rzeczypospolitej*, PHO nr 1.

Nowacki T. (1989), *Trzydziestolecie „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”*, PHO nr 2.

Od Redakcji, PHO 1947, nr 1.

Ogrodzka-Mazur E., Szafrńska A. (2023), *Od grupy badawczej do szkoły naukowej. Cieszyńska Naukowa Szkoła Badań Kultury i Oświaty Pogranicza*, PHO nr 1–2.

Pawłowska W. (1970), *Sprawozdanie z posiedzenia Rady Redakcyjnej „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”, 26 XI 1969 roku*, PHO nr 1.

Pawłowska W. (1971), *Sprawozdanie z posiedzenia Rady Redakcyjnej „Przeglądu Historyczno-Oświatowego*, PHO nr 2.

PHO 1947a, nr 1.

PHO 1947b, nr 2.

PHO 1947c, nr 3–4, okładka.

PHO 1947d, nr 3–4.

PHO 1949, zeszyt szczerkowy (nr 5) w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego.

Pollak M. (1958), *Materiały Biura Ziem Odzyskanych w Ministerstwie Oświaty*, „Przegląd Zachodni” nr 3.

Prusak L. (1946), *Utrzymanie ciągłości polskiej pracy naukowej i wkroczenie nauki polskiej na rynek wydawniczy anglosaski*, „Głos Nauczycielski” nr 11–12. *Spis treści*, PHO 1947, nr 1, okładka.

Strona redakcyjna, PHO 1949, nr 5.

Sulimirski T. (1955), *Nauka polska na obczyźnie 1939–1954*, „Nauka Polska na Obczyźnie” [Londyn] z. 1.

Theiss W. (1988), *Ryszard Wroczyński (1909–1987)*, PHO nr 3.

Theiss W. (2017), *Listy Jana Hulewicza do Ryszarda Wroczyńskiego z 1959 roku*, PHO nr 3–4.

Wroczyński R. (1983), *Notatki z okazji 25-lecia „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”*, PHO nr 1.

Wyszyński S. (2007), *Pro memoria. Zapiski z lat 1948–1949 i 1952–1953*, Warszawa: Wydawnictwo im. Stefana Kardynała Wyszyńskiego „Soli Deo”.

Zaciura J. (2000), *Moje refleksje z okazji jubileuszu 95-lecia Związku Nauczycielstwa Polskiego*, PHO, wydanie specjalne.

The eightieth anniversary of the founding of “Przegląd Historyczno-Oświatowy” (“The Journal of History and Education”)

Summary

Aim: The aim of the article is to present the circumstances surrounding the creation and the activity of the “Przegląd Historyczno-Oświatowy” (“The Journal of History and Education”). Particular attention is paid to the turbulent history of the journal during the post-war period, marked by censorship and ideological restrictions.

Methods: The study is based on the analysis of archival and printed sources, allowing for a thorough reconstruction of the periodical’s history and its role in academic and trade union environments.

Results: The article demonstrates the tasks and achievements of the journal during various periods of its existence. It characterizes the issues concerning the history of education undertaken in its pages and presents important editorial initiatives aimed at popularizing specific content among teachers, and in some cases, among students as well. It highlights the crucial role of the history of education in didactic work within pedagogical faculties in higher education institutions, as well as the promotion of scientific research on the teacher trade union movement. The significance of publishing profiles of eminent educators and educational activists in the periodical is emphasized.

Conclusions: The article shows how important the function of a scientific journal is in the activity of the teachers' trade union over the span of several decades of Poland's recent history. The reader can learn about the significant role of the analyzed journal in scientific research on the history of pedagogical thought in Poland.

Keywords: editorial office (redaction), authors, publications, initiatives, article subject matter (topics).